

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEKER FABRİKASI KURMA TEŞEBBÜSLERİ

Mehmet KARAYAMAN*

Özet

19. yüzyılın başlarında Avrupa'da şeker sanayinin gelişmeye başlaması, Osmanlı Devleti'ni de harekete geçirmiş ve şeker fabrikası kurulması için bazı girişimler yapılmıştır. 1840 yılında, Arnavutköylü Dimitri Efendi, İstanbul yakınında bir şeker fabrikası kurmak için faaliyete geçmiştir. Dimitri Efendi, Rumeli ve Anadolu'da şeker pancarı yetiştirmek ve şeker üretmek için on yıllık bir imtiyaz hakkı elde etmiştir. Ancak şeker fabrikası kurma girişimi sonuçsuz kalmıştır. 1847 yılında Afyonlu Yusuf Bey, 1866 yılında Davutoğlu Karabet, 1879 yılında Fenerler imtiyaz sahibi Michel Paşa, 1891 yılında Müşir Rauf Bey tarafından şeker fabrikası kurmak için adım atılmışsa da fabrika kurulamamıştır. Çalışmamızda, başta Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne bağlı Osmanlı Arşivi belgeleri olmak üzere, mevcut kaynaklardan da yararlanılarak, şeker fabrikası kurmak için kimlerin teşebbüse geçtiği, fabrikaların nerelerde kurulmasının planlandığı, atılan adımların başarısız olmasında nelerin etkili olduğu gibi sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Şeker Üretimi, İmtiyaz, Sanayi üretimi*

Abstract

Attempts to Establish a Sugar Factory in the Ottoman Empire

During the beginning of the 19th century as the European sugar factories started to develop, the Ottoman Empire started attempts to establish similar factories. Dimitri Efendi from Arnavutköy, took action to establish a sugar factory near Istanbul in 1840. Dimitri Efendi was given exclusive rights to grow sugar canes and produce sugar for ten years. However, his attempts to establish a sugar factory were not successful. In 1847 Yusuf Bey from Afyon, Davutoglu Karabet in 1866, Michel Paşa in 1879, Müşir Rauf Bey in 1891 attempted to establish sugar factories but were not successful either. This study, analyses the attempts to establish a sugar factory, the entrepreneurs, the possible places for factories and why the attempts were unsuccessful. The study will be using Ottoman Archive documents as well as other available resources.

Key words: *Ottoman Empire, Sugar Production, Exclusive rights, Industrial production*

---

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, UŞAK.

Şekerin Tarihsel Serüveni

Şeker kelimesi Arapça olup, “*Sukkar*” kelimesinden türemiştir. Arapların bu kelimeyi Hint halk edebiyatı diye bilinen Pankrit’ten aldığını tahmin edilmektedir. Şeker kelimesi, İngilizcede Sugar, Almandada Zucker, Fransızcada Sucre, Farsçada Şakar, İtalyancada Zuchero, İspanyolca ve Portekizcede Azucar kelimeleri ile karşılık bulmaktadır¹.

Bilinen en eski ve bol şekerli madde baldır. Zamanla balın yerini şeker kamışı suyu almıştır. Şeker ilk defa Hintliler tarafından, takriben milattan bin yıl önce, ilkel bir şekilde şeker kamışından elde edilmiştir². M.Ö. 4.yüzyıla ait Hint yazıtlarında, şeker kamışının suyunun, Kuzey Hindistan’da “*Sakara*” adıyla katı sakarozun kullanıldığına dair kayıtlar vardır. Yunanlı filozof Aristoteles’in öğrencisi Theophrastos, M.Ö. 370 yıllarında Hindistan’da kamışa benzeyen bir bitkide, tatlı bir tuz bulunduğundan bahsetmekte, M.Ö. 116 yılında yaşayan Romalı Varro ise Hindistan’da ağaç büyüklüğünde bir kamış yetiştirildiğini ve bundan elde edilen tatlı bir tuzun tüketildiğini belirtmektedir³.

Şeker kamışının kökeni, tropik ve sub-tropik Güney Asya ve Güney Batı Pasifik Adaları’dır. Şeker kamışı, M.Ö.8000’lerde Yeni Gine’ye, M.Ö. 6000 yıllarında da Endonezya, Filipinler ve Kuzey Hindistan’a, Batı Asya’ya ve oradan da Arap Yarım Adası’na yayılmıştır⁴.

Ortaçağdaki Akdeniz şeker kamışı endüstrisi, başlangıcını Araplara borçludur. Şeker endüstrisini İran’dan öğrenen Araplar, 636 yılında Suriye’de, 640 yılında Mısır’da şeker kamışı üretiminin yaygınlaşmasını sağlamışlar, şeker üretimini Tunus, Fas, Libya ve Cezayir’e kadar yaygınlaştırmışlardır⁵.

11. yüzyılda Araplar, şeker kristal olarak imal etmeyi başarmışlardır⁶. Aynı yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri ile Doğu ve Batı dünyası arasındaki kültürel ve ticari alışveriş hızlanmış, Asya’dan Avrupa’ya şeker alışverişi başlamıştır⁷.

Avrupa’da ilk şeker üretimi, 1468 yılında Venedik’te kurulan 4 tasfiyehane ile başlamıştır. Napolyon zamanına kadar Avrupa’nın tükettiği şeker, Mısır’dan ithal edilen ham şeker kamışlarının, tasfiyehanelerde işlenmesi ile elde edilmekteydi. Bilhassa Londra, Anvers, Amsterdam, Hamburg, Lizbon

¹ “Yetmişinci Yılında Türkşeker”, 2.

² Şahingiray 1953, 3.

³ Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi, 8.

⁴ Şiray vd. 1987, 5.

⁵ Şeker Sanayi İstatistikleri (1926-1983), 16.

⁶ Şahingiray 1953, 3.

⁷ Şeker, 4.

ve Havre'da pek çok şeker tasfiyehaneleri kurulmuştur. Şekere olan talebin artması, şeker kamışının Avrupa'da sınırlı alanlarda yetiştirilebilmesi, Avrupa ülkelerini şeker pancarından şeker elde etme arayışlarına itmiştir⁸.

Arapça Al-sılk, İspanyolca Aselka, Portekizce Selka gibi kelimelerle ifade edilen şeker pancarı, Tevrat ve İncil'de de geçmektedir. Milattan önceki dönemlerde, Balkan yarımadasında, Anadolu, Akdeniz sahilleri, Ermenistan, Suriye, Irak, Fransa, İrlanda, Hollanda, İngiltere gibi bölgelerde tarımı yapıldığı bilinen şeker pancarı⁹, ilkçağlardan itibaren hastalıkların tedavisinde kullanılan bir bitkidir. M.Ö. 370 yılında pancarın pişmemiş halde veya yağ ile muamele edilerek, hastalara gıda olarak verildiği, haşlanmış pancarı ile gargara yapıldığı, saça sürülerek saç dökülmesinin önlendiği, haşlanmış ürünün soğutulmuş halinin ise romatizma ve kas ağrılarını önlemek için kullanıldığı bilinmektedir¹⁰.

Günümüzde şeker sanayinin temel hammaddesi olan şeker pancarı, ilk olarak Almanya'da Silezya bahçelerinde ıslah edilerek, üretilmiştir. Başlarda %5 olan pancarlardaki şeker oranı, daha sonra %20'ye kadar çıkartılmıştır¹¹. Andreas Sigismund Marggraf, 1747 yılında pancardan şeker elde etmeyi başarmış, onun öğrencisi olan Franz Karl Achard da şekerin endüstriyel bir ürüne dönüşmesini sağlamıştır¹². İlk şeker fabrikası, 1802 yılında Aşağı Silezya'da Cunern şehrinde faaliyete geçmiştir. 1810 yılında Napolyon'un İngiltere'yi mağlup etmek amacıyla şekerin Avrupa'ya girmesini yasaklaması, Avrupa'da pancar şekerinin ve fabrikalarının çoğalmasına neden olmuştur¹³.

Osmanlı Devleti'nde Şeker Kamışı ve Şeker Pancarı Tarımını Yaygınlaştırma Çabaları

Osmanlı ülkesinde şeker fabrikalarının kurulması, şeker endüstrisinin gelişmesi için biryandan bazı kişilere imtiyazlar verilirken diğer yandan da şeker pancarı ve şeker kamışı tarımının önemini anlatan yayın ve propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu doğrultuda, Mekke-i Mükerreme eski sıhhiye tabibi Mehmet Raif Efendi tarafından tercüme edilen, "*Şeker Fabrikası*" adlı kitap, 1888 yılında padişah iradesiyle Matbaa-i Âmire'de bastırılmıştır¹⁴. Kitapta, pancardan şeker çıkarmanın faydaları etraflı olarak anlatıldıktan sonra, "*Vaziyet-i coğrafya iktizasınca memâlik-i mahrusa-i şahanenin şimal tarafında*

⁸ Fahri 1931, 135.

⁹ Zaim 1952, 13.

¹⁰ Zaim 1952, 7.

¹¹ Şeker, 6.

¹² Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi, 9

¹³ Şahingiray 1953, 5.

¹⁴ BOA., MF.MKT., 90/135.

bulunan Trabzon ve Hakkari ve Van ve Bitlis ve Erzurum ve Sivas ve Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde kış hükmünü yoluyla icra eylediği cihetle matluba muvafık pancar yetiştirilmekte olduğu gibi cenub cihetinde olan Mısır ve Bağdat ve Musul ve Haleb ve Suriye ve Adana ve Girit ve Trablusgarp ve Bingazi vilayetleri ile re'sen idare olunan bazı mutasarrıflıklarda şeker kamışı ve şimal ile cenub arasında bulunan Aydın ve Selanik ve Cezayir ve Bahr-ı Sefid ve Edirne vilayetlerinde de Çin şeker kamışı tabir olunur sorgu vücud bulabiliyor, şimdilik vilayat-ı mezkureden yalnız hatt-ı Mısıriyede Fabrikalar vasıtasıyla şeker ihraç olunmaktadır”, diye anlatılmaktadır¹⁵.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde şeker kamışı ve şeker pancarı tarımının yaygınlaşması için bazı bölgelerde deneme üretimleri yapılmıştır. Sahip olduğu iklim özellikleri nedeniyle, şeker kamışı tarımına uygun olan bölgelerin başında, Çukurova bölgesi gelmekteydi. Adana'dan idare meclisi kararı ile 16 Kasım 1870 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, yapılan incelemelerde sancaktaki hararet oranının süpürge kamışı yetişmesine uygun olduğu, Adana sancağında yetiştirilmek üzere bir miktar şeker kamışı tohumu ve ekim şeklini anlatan bilgi notları ile Mısır'dan veya diğer bir yerden şeker imalinden anlayan bir ustanın Adana'ya gönderilmesi istenmiştir¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri

Avrupa ülkelerinde şeker sanayinin gelişmesi, şekerin endüstriyel bir ürüne dönüşmesi Osmanlı Devleti'ni de harekete geçirmiş, şeker kamışı ve şeker pancarının üretim koşulları ile şeker fabrikalarının maliyetleri ve işletilmesi ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde en çok şeker üreten yer Mısır bölgesi idi. Bölgede yaygın olan şeker kamışı üretimi sayesinde şeker imalathanelerinin sayıları hızla artmış, Mısır şeker ihraç eder hale gelmiştir. Mısır'da, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sonrasında Osmanlı otoritesi zayıflamış olsa da, Mısır'a ve Mısır'da yaşanan olaylara ilişkin Osmanlı Devletinin ilgisi hiçbir zaman azalmamıştır. 1847 yılında Mısır'dan Kaptan Paşaya gönderilen bir yazıda, başta İskenderiye olmak üzere Mısır'da şeker imali için inşa edilmekte olan binaların kereste ihtiyacının Antalya, Alanya ve İçel bölgelerindeki ormanlardan karşılanması için izin verilmesi istenmiştir¹⁷.

1889 yılında şeker ihraç eden ülkeler Londra'da bir araya gelerek, şeker üretimi için verilen teşvik ve imtiyazların kaldırılması konusunda anlaşmaya

¹⁵ Pase 1888, 10; Veldet 1958, 53-54.

¹⁶ BOA., DH.MKT., 1313/47.

¹⁷ BOA., A.MKT.MVL., 4/85.

vararak, aralarında bir protokol imzalamışlardır. 16 Ağustos 1888 tarihinde Londra'da imzalanan protokolü, şeker ihraç ettiği için Mısır'ın da imzalaması gerektiği belirtilmiş ve Mısır adına İngiltere temsilcisi anlaşmayı imzalamıştır. Mısır'ın resmen Osmanlı toprağı olması nedeniyle, Osmanlı Devleti bu durumu protesto etmiştir¹⁸.

Osmanlı Devleti adına anlaşmayı Rüstem Paşa imzalamıştır. Ancak Osmanlı Devleti yaptığı açıklamada, ülkesinde şeker fabrikaları kurulduğu zaman yetiştirilecek şeker pancarının on yıl öşür vergisinden, elde edilecek ürünlerin ihracat ve dahili gümrükten, fabrika aletinin ithalat vergisinden muaf olduğu belirtilerek, bu teşviklerin devam edeceğini bildirmiştir¹⁹.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde şeker kamışı ve şeker pancarı tarımının ve şeker fabrikalarının yaygınlaşması için yapılan teşvikler sonunda, pek çok farklı yerde ve tarihte şeker fabrikası açma ve işletme girişimleri olmuştur.

Müşir Mustafa Necip Paşa

Teke Muhassılı Müşir Mustafa Necip Paşa, 1838 yılında, Osmanlı Hükümetine bir dilekçe vererek, şeker fabrikası kurmak istediğini bildirmiştir. Müşir Mustafa Necip Paşa'nın verdiği dilekçe, 2 Ekim 1838 tarihinde Nafia Meclisinde görüşülmüştür. Görüşme sonunda, şeker fabrikasının İstanbul yerine Antalya tarafında kurulması gerektiği belirtilmiştir. Gerekçe olarak da bu bölgede bol miktarda şeker kamışı tarımı yapıldığı, halkın şeker kamışı tarımına alıştığı, bölgede 160.000 dönümden fazla bir alanda tohumluk kamış ekildiği ve kısa sürede iki milyona yakın şeker kamışının ekilebileceği belirtilmiştir. Ancak Necip Paşa, şeker fabrikasının nazik bir alet olduğunu ve Antalya gibi kenar bir bölgede kurulmasının fabrikanın güvenliği açısından sakınca doğuracağını, fabrikanın daha iyi korunması için İstanbul'a yakın bir yerde, Poyraz Dağının güneyinde bulunan çiftliklerde kurulabileceğini, ihtiyaç duyulan şeker kamışlarının da deniz yolu ile fabrikaya taşınabileceğini bildirmiştir²⁰.

Müşir Mustafa Necip Paşa, 1839 yılında, yanında görev yapan Rüstem Beyi Londra'ya göndererek²¹, şeker fabrikası kurulması için gerekli alet ve edevatları Londra'dan İstanbul'a getirmiştir. Paşa, şeker fabrikasını, daha önce devlete bildirdiği yerde kurmaktan vazgeçmiştir. Fabrikanın şeker üretebilmesi için gerekli olan şeker pancarı ve şeker kamışı üretiminin en az bir yıllık bir

¹⁸ BOA., İ.DH.1097/86009; BOA., İ.MMS., 104/4425.

¹⁹ BOA., MV., 40/32; BOA., MV., 39/3.

²⁰ BOA., HAT., 1422/58101.

²¹ BOA., HAT., 831/37521/C.

zamana ihtiyaç göstermesi nedeniyle, fabrikaya ait makinelerini bir yıl sonra kurmaya karar vermişse de paşanın ani ölümü nedeniyle fabrikanın kurulması gerçekleşmemiştir²².

Arnavutköylü Dimitri Efendi

Osmanlı Devleti'nde şeker fabrikası kurulmasına yönelik diğer bir adım, İstanbullu bir tüccar olan Arnavutköylü Dimitri Efendi tarafından atılmıştır. Dimitri Efendi, 1840 yılında Ticaret Nezaretine bir dilekçe vererek, şeker fabrikası kurmak istediğini belirtmiş ve gerekli iznin verilmesini talep etmiştir²³. Dilekçe Meclis-i Umur-u Nafia'da görüşülerek; "*Vaz'-ı tesisinden asıl murad-ı merahim itiyad-ı alî memalik-i vesiatül mesalik Hazret-i Mülükâne'de fenni felâhet ve ziraatın gün be gün teshil ve tevkiriyle harf ve sanayi-i âdidenin ihdas ve teksiri esbab-ı lâzime ve vesaili muktesiyesinin bittefekür istikmalî kaziyesinden ibaret olduğuna ve suret-i istidaya nazaran müsaadat ve imtiyazat-ı mümkün ile fabrikayı mezburun inşasına ruhsat*" verilmiştir²⁴.

Arnavutköylü Dimitri Efendi, Meclis-i Nafia'ya çağrılarak görüşülmüş ve kendisine, ülkede halen üretilen pancarın şeker imali için uygun olmadığı, dışarıdan şeker pancarı tohumu getirterek, Osmanlı Devletinin herhangi bir bölgesinde bu tohumları ekebileceği/ektirebileceği, üretilecek şeker pancarından öşür vergisi alındıktan sonra başka bir vergi alınmayacağı, eğer kendi fabrikasında işleyeceğinden fazla şeker pancarı üretir ve bunlar ihraç edilirse, bunlardan gümrük alınacağı, fabrikada görev yapacak muallimler hariç amelelerin Osmanlı tebaasından seçilmesi gerektiği, şeker fabrikasında imal edilecek şekerin beher kantarından iyisinden 20, orta kalitede olanından 15, düşük kalitede olan şekerden 10 ve elde edilecek rom ve benzeri maddeler için 15 kuruş vergi ödeyeceği, bu vergilerin dışında vergi alınmayacağı, eğer elde edilen ürünler dışarıya satılırsa gümrük vergisi alınacağı, şeker fabrikası işletmesi için kendisine on yıllık bir imtiyaz verildiği, bu süre içerisinde bir başkasına şeker fabrikası kurma izni verilmeyeceği, iki yıl içerisinde şeker pancarı yetiştirip, şeker fabrikasını faaliyete geçiremezse, verilen imtiyazın tamamen fesholunacağı bildirilmiştir²⁵.

Meclis Umur-u Nafia'da alınan karar, 11 Mart 1840 tarihli bir mazbata ile Arnavutköylü Dimitri Efendi'ye bildirilmiştir. Mazbatada, Dimitri Efendi'ye

²² BOA., HAT., 755/35678. Veldet 1958, 53-54.

²³ Veldet 1958, 21.

²⁴ Veldet 1958, 22-27. Metnin müsveddesi için bkz. BOA., HAT., 1423/58209.

* 1 Kantar, 36 okka olup, günümüzde 44.928 kilograma denk gelmektedir.

²⁵ Veldet 1958, 22-27.

tanınan kolaylıklar nedeniyle, şeker ithalatının ve buna paralel olarak gümrük vergilerinin azalacağı belirtilmiş, ancak gümrük gelirlerinin başka kalemlerden takviye edilebileceği belirtilerek, esas gayenin ülkede şeker sanayinin gelişmesini sağlamak olduğu ifade edilmiştir²⁶.

Canik'te Kirkyan Serkez Efendi

1863 yılında Canik Mutasarrıfı Ali Rıza Bey tarafından hükümete sunulan ve Canik bölgesinin kalkınması için yapılması gereken işlerin anlatıldığı yazıda, şeker kamışı ekiminin yaygınlaştırılması ve şeker fabrikası kurulması gerektiği fikri de yer almaktaydı. Yazının devamında, "*Araz-i mezkurenin şeker kamışı zira ve hâsılatına pek muvafık ve müsait olduğu, bunun asır ve aranesine iktiza eden fabrika mevcut olmadığından icra kılınan teşvikat üzerine muteberan-ı ticaretten Kirkyan Hoca Serkez'in ita eylediği varakada muharrer şerait-i imtiyaziye ile öyle bir fabrikanın inşasına muvafakat edilmiş olduğundan şimdilik ahalice zir'a ettirmek üzere buraya şeker kamışı tohumunun gönderilmesi*" istenmiştir²⁷. 1864'de Canik ve havalisinde ekilmek üzere 17 okka şeker kamışı tohumu ithal olunarak, bölgeye gönderilmiştir²⁸.

1869 yılında Kirkyan Serkez Efendi, Osmanlı Hükümetine başvurarak, Canik'te inşa edeceği şeker fabrikası için imtiyaz talep etmiştir. Kendisine verilen cevapta elde edilecek üründen beş yıl süre ile iç gümrük vergisi alınmayacağı, bu süre sonunda devlet tarafından muayene edilerek, gerek görülürse sürenin uzatılabileceği, fabrikadan çıkacak ürünlerin rüsumat emaneti tarafından denetleneceği bildirilerek, fabrika kurmasına izin verilmiştir²⁹.

Davut oğlu Karabet Efendi

1866 yılında biri İstanbul'da diğeri de İzmir'de olmak üzere, iki şeker fabrikası kurmak için imtiyaz talebinde bulunmuştur. Nafia Nezaretinden İzmir Valiliğine gönderilen, 9 Haziran 1866 tarihli bir yazıda Osmanlı tebaasında olan Davut oğlu Karabet Efendinin "*Sorgu*" tabir edilen şeker kamışından ve şeker pancarından ham şeker elde etmek için, biri İstanbul'da Yenibahçe'deki arsası üzerinde diğeri de İzmir'de olmak üzere iki şeker fabrikası kurmak istediği, kendisine yirmi beş yıllık bir imtiyaz verilmesini istediği ifade edilmiştir. Yazının devamında kendisine, fabrika kurmadan önce, fabrikanın kurulacağı yeri gösteren bir harita hazırlayarak onaylatması gerektiği, fabrikanın halen

²⁶ Veldet 1958, 27.

²⁷ BOA., MVL., 665/58.

²⁸ BOA., MVL., 673/18.

²⁹ BOA., İ.MMS., 38/1578.

yürürlükte olan ve ileride yürürlüğe girecek bütün kanun ve nizamlara tabi olacağı, fabrikada kullanılacak makinelerin yalnızca şeker imalatı için kullanılması gerektiği, hastane, imaret gibi hayır kurumlarına satılacak şekerden yirmi para indirim uygulanması, İstanbul'da yapılacak fabrikanın imtiyaz sahasının sadece İstanbul şehri, İzmir'de yapılacak olan fabrikanın imtiyaz sahasının da sadece İzmir şehri ile sınırlı olması ve imtiyaz müddetinin yirmi yıl ile sınırlandırılması şartıyla bir ruhsat verildiği belirtilmiştir³⁰.

9 Haziran 1866 tarihli 9 maddelik Ruhsatnamenin maddeleri şu şekildedir;

Birinci Madde:

Dersaadette Yenibahçe'de kâin arsası üzerine bir nefsi-i İzmir şehrinde mezahir-i belediyeden ve sair cihetle her türlü mahzurdan salim bulunan münasip bir mahale diğer bir şeker fabrikası inşası ve gerek ham ve gerek halis surette şeker imali ve yapacağı şekerin Memâlik-i Mahrusa'da hasıl olan veyahud hariçten celb edilen sorgu tabir olunan kamış ve adi şeker kamışı ve pancar ve sair bu misüllu mahlusattan tâ'sir ve istihsali için Davutoğluna Ferman-ı Âli tarihinden itibaren yirmi sene müddet imtiyaz ita ve ihsan buyurulmuştur. Dersaadette yapılacak fabrikanın hudud-u imtiyaziyesi nefsi-i İstanbul şehriyle bab-ı valâyı zaptiye idaresinde nevahi-i malüme ve İzmir'de inşa kılınacak fabrikanın hudud-u imtiyaziyesi dahi nefsi-i İzmir sancağını havi olacak yani merkum Davutoğlunun müddet-i imtiyaziyesi hitamına değin zikr olunan mahaller dâhilinde şeker fabrikası inşası için diğer kimseye ruhsat ve imtiyaz ita buyurulmayacaktır.

İkinci Madde:

Şeker imali için istimal oluncak kap ve sair alat ve edevat ve bahusus mahsulâtı mezkûreden çıkarılacak şuruplara mahsus olan tencere ve kazan ve saire bakırdan veyahut nuhas misüllu kendisinde hasse-i semiyet bulunan bir madenden mamul olmadığı halde bu eşyanın kalaysız olması ve şeker güzel renk vermek ve şeker kellesi kağıdlarını boyamak için hilaftı nizam olarak bazen kullanılmakta olan Prusya mavisi ve çinko beyazı ve bunlar gibi semiyeti müsbet sair eczanın istimali ve şurupların tasfiyesi için öküzle koyun kanından ve tabbı için dahi bu iki nevi hayvan yağından başka bir şey kullanılması ve nuvar animal'in yani kemik kurumunun bu hayvanların gayri bir hayvan kemiği ile yapılması bilkülliye memnudur.

³⁰ BOA., A.MKT.MHM., 357/86.

Üçüncü Madde:

Cem ile ithar olunan kemiklerin muhafazasına ve üzerlerinde bulunacak et ve yağ misullü şeylerin tathir ve izalesine mahsus mahaller ve bu kemiklerin ihrak ve kuruma tahvil olunacak furunlar bu nevi ameliyattan behemal neşet edecek taaffunat-ı vahimeden ihtirazen harici sur da yapılacaktır. Meğer ki ameliyatı mezkureye mahsus olan alat ve edevat taaffunatın lâakal yüz arşın irtifaında bir bacadan çıkarak bir tarafa zarar iras etmeksizin cev-i havada gayip olabileceği surette tertip ve inşa veyahut ameliyat-ı mebhuseden neş'et edecek muteaffin is ve vücutça muzır ve vahim gazlar harice sirayet edemiyerek hemen fabrikanın dâhilinde ihrak ve itîâf oluna bilen bu iki suretten birine tamamıyla riayet olunduğu halde mebhusuan olan mahaller ve furunlar ve sairenin fabrika içinde inşası tecviz olunabilir.

Dördüncü Madde:

Davutoğlu, kışla ve hastahane ve imaret ve bu misüllü kafe-i ebniyeyi miriyeye fiat-ı cariyesinden 20 para aşağıya olarak şeker itasını taahhüd eder.

Beşinci Madde:

Şeker imal ve istimaline mahsus ameliyattan başka bir şey de istimal etmemek üzere mumailiyh Davudoğlu fabrikasına bir vapur makinesi koyabilecektir, ancak bu makinenin vaz-ı için icap edecek imalat ve inşaatta vapur makinesi istimaline dair olan nizam tevfiki hareket edecektir.

Altıncı Madde:

Merkum Davudoğlu'nun şeker fabrikası bu misullü fabrikalara ve yahut bilhassa şeker sanat ve ticareti hususuna dair mevcut ve mer'iyül icra bulunan ve yahut ilerude tesis olunacak olan bilcümle nizamata ve rüsumata ve tekâlife tabı olacaktır.

Yedinci Madde:

Sahibi imtiyaz merkum Ferman-ı Âli tarihinden itibaren bir seneye kadar fabrikaları inşaaya mübaşeret etmez ve yine tarihi mezkûrdan itibaren iki seneye değin işletmeye başlayamaz ise tarafı Devletten ihsan buyurulan imtiyaz-ı mezkûr keenlem yekûn hükmünde tutulacaktır ve sahibi imtiyaz merkum hiçbir özür ve bahane ile nail olduğu imtiyazı mebhusu aherine satamayacak ve satacak olur ise muteber tutulmayıp imtiyaz münfesih olacaktır.

Sekizinci Madde:

Devlet-i Aliye Memalik-i Mahrusesinde yedd-i vahid usulünü lâgv buyurmuş olduğundan kemik toplaması için Davudogluna berveçhi inhisar bir gûna ruhsat ve imtiyaz verilemez ise de kendiisine intisap tarafından ita olunacak bir izin teskeresi ile kışla ve hastane ile ve imaret vesâir ebniyey-i miriye matbahlarından kemik toplaması hususunda müsaade-i mahsus kabilinden olarak mumaileyhe hakkı rüçhaniyet ita olunmuştur.

Dokuzuncu Madde:

İşbu şearitin tamamıyla icra olunup olunmadığını tahkim ve tecessüs zımında Nafia Nezaret-ı Celilesi tarafından fabrikaya icra olunacak vizitalar mumaileyh masarifi teftişiyeye olarak Nezaret-ı mezkureye senevî üç bin kuruş ita edecektir.

Tahriren fiyevmil sadisi aşer minşehri Muharremü'l-haram lisene-i sâlâse ve samanini ve mieteyn ve elf. (25 Muharrem 1283)

*Nazır-ı Umur-u Nafia-ı Devle t-i Âliye Mühür*³¹

Fenerler Müdürü Mösyö Michel Efendi

Fenerler Müdürü Mösyö Michel Efendi, 1879 yılında, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki sahillerde, şeker fabrikası ve tasfiyehane kurmak için bir dilekçe vermiştir. 19 Eylül 1879 tarihli dilekçesinde, İstanbul'a yakın olan ve Haydarpaşa tren yolu üzerinde bulunan Darıca ile Hendek arasında bir bölgede, şeker pancarı yetiştirerek, şeker fabrikası yapmak istediğini bildirmiştir³².

Mösyö Michel'in dilekçesi, 16 Ekim 1879 tarihinde Meclis-i Vükelada görüşülmüş ve "Tezyid-i servet ve mamuriyet-i memlekete vesile olarak bu misillu tesisat-i nafiyanın vücudundaki fevait ve muhassenat derkâr olduğundan mumaileyhin sair şeker fabrikaları imtiyazı için dermeyan eylediği şerait, Şura-yı Devlette badettekkik neticesi başkaca arz ve istizan olunmak üzere şimdilik bir numune olmak ve mevsim-i ziraat ve inşaat güzzeran ve Avrupa'ya sipariş olunacak makinelerin celbi tehhür etmemek için işbu istidasının tervici ile ruhsat-ı matlubenin itası"na karar verilmiştir³³.

Nafia Nezareti tarafından hazırlanan 3 Aralık 1879 tarihli mazbatada, şekerin ülkede tüketilen maddelerin başında geldiği, Darıca ve Hendek bölgesinin şeker kamışı ve şeker pancarı tarımına elverişli olduğu, ülkenin

³¹ Veldet 1958, 30-33, Avcı 1991, 358-359.

³² BOA., HR.TO., 465/53. Dilekçenin Fransızca aslı için bkz. BOA., İ.MMS., 64/3020.

³³ BOA., İ.MMS., 64/3020.

ihtiyaç duyduğu şekerin ülke içinde üretilmesi ile her yıl dışarıya giden 120.000.000 kuruşun ülkede kalacağı, şeker gibi temel maddelerle ilgili olarak verilecek imtiyazların tekelleşmeye neden olacağı ve ülke içindeki rekabet koşullarına aykırı olduğu ancak şeker sanayinin gelişmesi için bu tür imtiyazların da gerekli olduğu, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımından alınacak öşür vergisinin hazineye gelir getireceği, bir çok kişinin fabrikalarda istihdam edilerek toplumun refah seviyesinin artacağı, şekerin ülke içerisinde üretilmesi ile ithalatın ve dolayısıyla gümrük vergisinin düşeceği ancak fabrika hasılatının %8'nin hazineye verilmesi suretiyle bu zararın karşılanacağı, istenilen imtiyazın elli yıl süreli ve bütün ülkeyi kapsamasının mümkün olmadığı belirtilerek şunlar ifade edilmiştir;

“Fabrikaların tesisi için Dersaadet, Edirne, Selanik, Erzurum, Trabzon, Samsun, Kastamonu, Aydın, Şam, Bağdat, Adana ve Halep Vilâyetlerinin tahsisi ve Vilâyet-i mümtaze ile Hicaz ve Trablus ve Yemen ve cezayir-i Bahrisefid ve Girit müstesna olmak üzere vilâyât-ı saire için dahi şeraiti mütesaviye ile hakk-ı rüçhan ita olunması müddet-i imtiyaziyenin, iki sene tâyin olunan inşaat müddeti dâhil olmadığı halde, otuz beş yani tarih-i ferman-ı âliden itibaren otuz yedi seneye tenzili ile beraber, hasılatı gayri safiden yalnız yüzde sekizin Hükümet-i Seniyye'ye ait olması ve ferman-ı âli tarihinden iki seneye kadar ta'dat olunan Vilâyâtdan lâakal beşinde şeker fabrikaları inşa olunmazsa imtiyazın fesh olunması hususlarına karar verilmiştir”³⁴.

Nafia Nezareti tarafından hazırlanan mazbata, padişah sunularak son şeklini almıştır. Buna göre Mösyö Michel Efendiye tanınacak haklar ve imtiyazlar arasında, imtiyaz müddetinin on beş-yirmi seneye indirilmesi, imtiyaz bölgesinin beş-altı vilayetle sınırlandırılması, iki yıl içerisinde şeker fabrikası inşa edilirse diğer illerin de imtiyaz bölgesine dâhil edilmesi, üretilecek şeker pancarı ve şeker kamışından öşür alınması, fabrika hasılatının %8'nin devlete ödenmesi kararının uygulanmaması, fabrika için gerekli alet ve edevat için gümrük vergisi alınmaması, fabrikaların imtiyaz süresi sonuna kadar vergiden muaf tutulması, ileride ihracat resmi kaldırılırsa onun yerine devletin bir başka vergi koyma hakkının bulunduğu³⁵ ifade edilmiştir.

Belirlenen imtiyaz süresini az bulan Mösyö Michel Efendi, imtiyaz süresinin 37 yıla çıkarılması için tekrar dilekçe vermiştir. Dilekçe ile ilgili görüşmek için Mösyö Michel Efendinin vekili Mösyö Çefri, 24 Temmuz 1880

³⁴ BOA., İ.MMS., 65/3054.

³⁵ BOA., İ.MMS., 65/3054.

tarihinde Şura-yı Devlete çağrılarak, henüz başvurusu kabul edilmeden, sözleşme imzalanmadan bunun değiştirilmesinin mümkün olmadığı kendisine anlatılmıştır. İmtiyaz süresinin 30 yıla çıkartılması ve süre bitiminde imtiyaz müddetinin uzatılması için de söz verilmiştir. İmtiyaz süresinin daha fazla uzatılmasına karşı çıkılırken, Avrupa devletlerinde bu tür imtiyazların olmaması delil olarak gösterilmiş, işçi ve nakliye ücretlerinin Avrupa'da bizden pahalı iken orada böyle bir imtiyazın uygulanmadığı belirtilmiş ve Avrupa'dan yüz bin ton şeker ithal edildiği ifade edilerek, ödenen paraların ülke içinde kalması için imtiyaz verildiği bildirilmiştir³⁶.

Osmanlı Devletinde şeker fabrikası kurmak için devlete başvuranların sayıları artmış olmalı ki, bu işin bir düzene konulması, müracaat edeceklere tanınacak hakların bir kurala bağlanması için 10 Eylül 1890 tarihinde, Ferik Tefvik Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurulmuş, yardımcılığına da Alman memurlar atanmıştır³⁷.

Hassa Orduy-u Hümayun Müşiri Rauf Paşa

Rauf Paşa'nın şeker fabrikası kurma teşebbüsleri 1891 yılında başlamıştır. Rauf Paşa, hükümete sunduğu dilekçede, Edirne'ye bağlı Cısr-i Ergene kazasında bulunan Salarlı ve Çatalkırı Çiftliklerinde şeker imal etmek üzere fabrika kurmak istediğini, bölgede ekilecek şeker pancarından on yıl süre ile öşür vergisi alınmamasını talep etmiştir³⁸.

Rauf Paşa'nın dilekçesi, 7 Ekim 1891 tarihinde Tanzimat Dairesinde görüşülerek, şeker imal etmek için ekilecek şeker pancarından on yıl süre ile öşür vergisinin alınmaması, fabrikanın inşası sırasında getirilecek alet ve edevatın, ekilecek pancar tohumunun, fabrikada kullanılacak maden kömürünün yıllık 100 tonilatoya kadar olan kısmının gümrük resminde muaf tutulması, ancak fabrikanın emlak vergisi ödemesi, Rauf Paşa'dan, kara ve deniz ordusu için satın alınacak şeker için %5 tenzilat uygulanması kararlaştırılmıştır³⁹.

Rauf Paşa tarafından bir yıl sonra tekrar bir dilekçe verilerek, şeker pancarı için getirilen on yılı süre ile öşür vergisi alınmaması imtiyazının, yirmi yıla çıkartılmasını istemiştir. Ayrıca toprak durumu veya olumsuz iklim koşulları ve felaketler nedeniyle yeterince şeker pancarı üretilmediği devlet görevlileri tarafından tespit edildiği durumlarda dışarıdan getirilecek olan

³⁶ BOA., ŞD.TNZ., 2432/10.

³⁷ BOA., İ.DH., 1192/93307.

³⁸ BOA., İ.MMS., 126/5396.

³⁹ BOA., DH.MKT., 1890/52; BOA., İ.MMS., 126/5396.

şeker şurubundan gümrük vergisi alınmaması ve ülke içinde satılacak şekerin, iç gümrüklerden muaf tutulması da talep edilmiştir⁴⁰.

Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından Şura-yı Devlete havale edilen dilekçe, 2 Haziran 1892 tarihinde Tanzimat Dairesinde görüşülerek, doğal afetler nedeniyle şeker pancarı üretimin gerçekleşemediği devlet görevlilerince tespit edildiği takdirde, dışarıdan getirilecek olan ve şekerin hammaddesi durumunda olan şuruftan gümrük vergisi alınmamasına, öşür vergisi imtiyazının yirmi yıla çıkarılmasına karar verilmiştir⁴¹.

Rauf Paşa bir yandan kuracağı fabrika için elde ettiği imtiyazları genişletirken diğer yandan da çiftliklerinin bulunduğu bölgelerde şeker pancarı tarımının yaygınlaşması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Arazisinde yetiştirdiği şeker pancarlarındaki şeker oranını öğrenmek için Avrupa ülkelerine numuneler göndererek, tahliller yaptırmıştır. Ziraat Mühendisi Aziz (Meker) Beyi pancar tarımı ve şeker imalatı ile ilgili bilgileri öğrenmesi için Fransa'ya göndermiştir⁴².

Rauf Paşa hakkında yazılmış olan 11 Temmuz 1896 tarihli bir jurnalden, Rauf Paşa'nın kurmayı düşündüğü şeker fabrikasının işletilmesi ile ilgili olarak Almanya'dan altı kişilik bir heyet geldiği, heyetteki kişilere Küçükçamlıca taraflarındaki köşkünde ziyafet verdiğine anlaşılmaktadır⁴³. Bu da bize Rauf Paşa'nın Almanlarla birlikte hareket ettiğini veya en azından onlardan fabrika ile ilgili teknik hizmet aldığı göstermektedir.

1899 yılına gelindiğinde, arşiv belgelerindeki yazışmalardan Salarlı ve Çatalkırı Çiftliğinde şeker fabrikası kurmak amacıyla bir "*Osmanlı Şirketi*" kurulduğu ve daha önce Rauf Paşa'ya verilen hakların bu şirkete de verildiği anlaşılmaktadır⁴⁴.

Rauf Paşa hakkında arşiv belgelerinde tespit edebildiğimiz son kayıt, 1908 yılına aittir. Cısr-i Ergene kazasına bağlı Kurtbey Köyü ihtiyar heyeti mahkemeye başvurarak, Rauf Paşa'nın köylerine ait meralara tecavüz ettiğini bildirmişlerdir. Rauf Paşa, 16 Eylül 1908 tarihinde yazdığı dilekçede, bundan 47 sene önce İbrahim Paşa'ya verilen meraların kendisine geçtiğini belirterek, daha önce kendisine ve şirketine tanınan imtiyazların, Kanun-ı Esasiye uygun hale getirilmesini ve imtiyazların geçerliliğinin devam etmesini talep etmiştir⁴⁵.

⁴⁰ BOA. DH.MKT., 1965/46; BOA., BEO., 15/1122.

⁴¹ BOA., İ.MMS., 131/5613.

⁴² Mühendis Aziz Meker, Uşak Şeker Fabrikasının işletilmesinde büyük hizmetleri görülmüş ve Ziraat Vekâleti Müsteşarı iken, 1940 senesinde vefat etmiştir. Veldet 1958, 54.

⁴³ BOA., Y.PRK.ZB., 19/74.

⁴⁴ BOA., İ.HUS., 73/1316/L/29.

⁴⁵ BOA., DH.MKT., 2629/25.

Rauf Paşa'nın şeker fabrikası kurmayı başardığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kapitülasyonların temin ettiği hak ve imtiyazlara dayanan ithal malı şekerle rekabet etmek imkânsızlığı karşısında, Rauf Paşa'nın bu teşebbüsünden vazgeçtiği anlaşılmaktadır⁴⁶.

Vitalis Paşa

Vitalis Paşa, Fransa tebaası olan eşi ve ortakları ile birlikte, 1892 yılında Osmanlı sınırları içerisinde bir şeker fabrikası kurmak için müracaatta bulunmuştur. Vitalis Paşa ve ortakları tarafından verilen dilekçede Rumelikavağı'na üççeyrek mesafede, Rumelikavağı ile Kilyos arasındaki bir bölgede bulunan ve kendilerine ait olan bir çiftlikte, şeker fabrikası kurmak istediklerini bildirmişlerdir. Yapılan keşif sonunda, bölgenin askeri birliklere yakın ve Boğaz savunması için önemli bir yer olması nedeniyle, şeker fabrikası kurulmasına izin verilmemiştir⁴⁷.

Şem'azade Ahmet Refik

Ahmet Refik Bey ve ortakları, 1895 yılında Osmanlı Hükümetine verdikleri dilekçede, Suriye Vilayetine bağlı Duma Kazasında bulunan Şeb'a Çiftliğinde bir şeker fabrikası kurmak için izin talebinde bulunmuşlardır⁴⁸.

Dilekçe, 15 Ocak 1895 tarihinde Şura-yı Devletle görüşülmüştür. Görüşme sonunda hazırlanan mazbatada, "*Edirne Vilayeti dâhilinde Cısr-i Ergene kazasında vaki Salarlı Çiftliğinde bir şeker fabrikası tesis için Hassa Orduyu Hümayunu Müşiri Devletlü Rauf Paşa hazretlerine ita buyrulan ruhsatnamede muharrir şeraite tâbi olmak ve pancarla işletilmek üzere on beş binden yirmi bin Osmanlı altınına kadar akçe sarfıyla Suriye Vilayeti dâhilinde Duma Kazasında vâki Şeb'a nam çiftlikte bir şeker fabrikası tesis ve işletme için ruhsat*" verildiği ifade edilmiştir⁴⁹.

Dört maddelik ruhsatnameye göre; Şeb'a Çiftliğinde üretilecek şeker pancarından yirmi yıl süre ile öşür vergisi alınmamasına, doğal afetlerden dolayı yeterince şeker pancarı yetiştirilemediği devlet görevlileri tarafından tespit edildiği takdirde, ithal edilecek şeker şurubundan gümrük alınmamasına, fabrika inşası için ithal olunacak alet ve edevatın, ithal edilecek şeker pancarı tohumunun, fabrikanın imal ve ihraç edeceği ürünlerin gümrük vergisinden

⁴⁶ Şahingiray 1953, 5.

⁴⁷ BOA., A.MKT.MHM., 502/68.

⁴⁸ BOA., İ.İMT., 1/1312/B-2.

⁴⁹ BOA., İ.İMT., 1/1312/B-2.

muaf tutulmasına, yalnız fabrikanın emlak vergisine tabi olmasına karar verilmiştir⁵⁰. Ahmet Refik Bey'e, Hassa Ordusu Müşiri Rauf Bey'e tanınan imtiyazlar aynen tanınmış, sadece Rauf Paşa'ya tanınan ve fabrikada kullanılacak maden kömürünün yıllık yüz tonilatoluk kısmının gümrükten muaf tutulmasına ilişkin imtiyaz maddesi uygulanmamıştır.

Afyonkarahisarlı Yusuf Bey

Yusuf Bey, 1897 yılında Ticaret ve Nafia Nezaretine verdiği dilekçede, Afyonkarahisar sancağının uygun bir yerinde, otuz yıl imtiyaz süresi olan bir şeker fabrikası inşa etmek istediğini bildirmiştir. Bu konuda Ticaret ve Nafia Nazırı tarafından kaleme alınan 11 Ocak 1898 tarihli yazıda, Afyonkarahisar sancağında bol miktarda şeker pancarı yetiştiği, tamamı ithal edilen şekerin ülkede üretilmesinden ekonomik kazanç sağlanacağı, Avrupa ülkelerinde şeker sanayinin gelişmesi için hükümetlerin destek verdiği, Rusya'nın şeker sanayinin bu şekilde ilerlediği belirtilerek, Yusuf Bey'in talepleri olumlu karşılanmıştır⁵¹.

Yusuf Bey'in dilekçesi, 29 Ocak 1898 tarihli bir yazı ile Şura-yı Devlete sevk edilmiştir. Şura-yı Devlette yapılan görüşme sonunda, 10 Mart 1899 tarihinde 30 senelik bir imtiyazı içeren on bir maddelik bir mukavele imzalanmıştır. Yusuf Bey ile Hükümet adına Ticaret ve Nafia Nazırı arasında imzalanan mukaveleye göre; Yusuf Bey'e Afyonkarahisar sancağının uygun bir yerinde şeker fabrikası kurma ve işletme izni verildiği, imtiyaz müddetinin otuz yıl olduğu, mukaveleminin imzalanmasından sonra bir buçuk yıl içinde bir anonim Osmanlı şirketinin kurulması gerektiği, mukavele tarihinden itibaren bir yıl içinde fabrikanın inşasına başlanması ve iki yıl içinde de tamamlanması gerektiği, aksi halde sözleşmenin fesholacağı, imtiyaz müddeti boyunca Afyonkarahisar sancağı hudutları dâhilinde bir başkasına şeker fabrikası kurma hakkının verilmeyeceği, fabrika inşası sırasında dışarıdan getirilecek alet ve edevattan ve fabrikada üretilerek ihraç edilen şekerden gümrük vergisi alınmayacağı, fabrika ve müstemilatının vergiye tabi olacağı, fabrika için seçilen arazinin, sahibinin rızası ile alınacağı, imtiyaz müddeti sonunda fabrikanın diğer imtiyazsız fabrikalar gibi faaliyet göstereceği ve imtiyaz süresi uzatılacak olursa, Yusuf Bey'e tanınan kolaylıkların diğer müteşebbislere de tanınacağı belirtilmiştir⁵².

⁵⁰ BOA., İ.İMT., 1/1312/B-2; Mecmua-ı Mukavelat, Cild-i Sadis, 1310 (1894), 1969-1970.

⁵¹ BOA., İ.TNF., 8/1316/Ş-03.

⁵² BOA., İ.TNF., 8/1316/Ş-03; Veldet 1958, 51-52. Mecmua-ı Mukavelat'ta, sözleşmenin tarihi "Fi 22 Şaban sene 316 ve Fi 24 Kanunuevvel sene 314", olarak verilmektedir. Bkz. Mecmua-ı Mukavelat, Cild-i Sâbi', 1315 (1899), 168-170.

Muzaffer Paşazade Fuat Zafer ve Ahmet Paşazade Musa Kazım Beyler

1870 yılından itibaren Adana ve yöresinde yaygınlaşan şeker kamışı tarımı, beraberinde bölgede bir şeker fabrikası yapılmasını da zaruri kılmıştır. 1898 yılında, Muzaffer Paşazade Fuat Zafer ve Ahmet Paşazade Musa Kazım Beyler verdikleri dilekçede, Adana'da bir şeker fabrikası kurmak istediklerini beyan edilerek, bazı muafiyetler talep edilmiştir. Dilekçe, Ticaret ve Nafia Nezaretinden Şura-yı Devlete havale olunmuştur. 27 Temmuz 1898 tarihinde Şura-yı Devlette yapılan görüşmeler sonunda, müracaat edenlerin fabrika kurmalarına izin verilmesine, fabrikada işlenmek üzere satın alınacak şeker kamışı ve şeker pancarının on yıl süre ile öşürden muaf tutulmasına ve fabrikanın ilk defa tesisine mahsus olmak üzere getirilecek alet ve edevatın, bir defterde kayıtları tutulmak kaydıyla, gümrük vergisinden muaf tutulmasına, ancak üretilecek ürünün vergiye tabi olmasına, fabrika ve müstemilatından emlak vergisi alınmasına karar verilmiştir⁵³. Aynı yıl içinde Şura-yı Devlet tarafından düzenlenen bir başka mazbata ile de Adana ve civarında on bin dönüm arazide yetiştirilecek şeker kamışı ve şeker pancarının öşür vergisinden muaf tutulacağı bildirilmiştir⁵⁴.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımı ile şeker sanayinin gelişmesi için devlet tarafından bazı önemli adımların atıldığı görülmektedir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ülke yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Partisi, bir yandan şeker fabrikası kurmak için müracaat ederek imtiyaz talep edenlere, "*Bir imtiyaz ve inhisar oluşturmada ve bir bölgeye bağlı kalmadan, yabancıların ticaret ve sanayi ile ilgilenmelerine izin verilebileceğini*"⁵⁵ bildirirken diğer yandan da, ülke genelinde şeker fabrikalarının kurulup işletilmesi için gerekli şartların neler olduğunu araştırmaya çalışmıştır.

1911 yılında, Erzurum valiliğine gönderilen bir yazıda, bir önceki yıl deneme amacıyla bir miktar şeker pancarı tohumu ektirildiği belirtilerek, bu yıl kaç metrekare araziye ne kadar şeker pancarı ektirildiği ve bunlardan kaç kilo pancar elde edildiği, 100 pancarın yetiştirilmesi için gerekli olan fenni şartların neler olduğu, bir şeker fabrikası için ne kadar sermaye ihtiyaç olduğunun bildirilmesi istenmiştir⁵⁶.

Şeker pancarı ve şeker kamışı tarımının gelişmesi için gerekli şartları incelemek amacıyla 1913 yılında bir komisyon kurulmuştur. Komisyon,

⁵³ BOA., İ.TNF.,8/1317/Za-03

⁵⁴ BOA., İ.TNF., 7/1315/Z-05.

⁵⁵ BOA., DH.İD., 107/45.

⁵⁶ BOA., DH.İD., 99/9.

çalışmalarının sonunda hazırladığı raporda, “Hükümetlerce himaye-i resmi ve ikramiye veya imtiyaz itası gibi sudur-ı muhtelifle ile muavenet ve teşvikat ifasına mecburiyet görülmekte olduğu halde, memleketimizce gerek himaye-i resmiyenin vazı'nu gerek ikramiye itasını hesap etmek imkan olmayıp ancak bilumum fabrikalar hakkında mezvu' olan müsaadattan istifade etmekle beraber bazı vilayat için on beş seneden yirmi beş seneye kadar o vilayete mahsus olmak üzere hakk-ı imtiyaz verilmek zaruri görüldüğü” ifade edilmiştir⁵⁷.

Benzer bir çalışma 1916 yılında da yapılmış, Bursa, Çanakkale, Kastamonu, Sivas, Elazığ ve Ankara'da deneme tarlaları oluşturularak, Vilmorin ve Kleimvanzleben pancar tohumları ile elde edilen pancarlar, Halkalı Yüksek Ziraat Mektebinde ve Paris'te değerlendirilmiştir. 1916 yılında Mühendis Langreyer tarafından Ziraat Vekâletine verilen bir raporda, Konya Ovası, Akşehir civarı, Kastamonu vilayeti ve Erzurum ile Sivas'ın şeker fabrikası yapımına uygun olduğu belirtilmiştir⁵⁸.

Almanların Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri

1917 yılında Almanlar, Osmanlı Devletinde şeker fabrikası kurmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Hamburg'da bulunan Şeker Sendikası namına, Osmanlı ülkesinin bazı yerlerinde şeker fabrikası inşa etmek, işletme imtiyazını elde etmek ve şeker kamışı ve şeker pancarının yetiştirilmesi için uygun yerleri araştırmak amacıyla, sendika adına hareket eden Mühendis Osman Bey ile Ticaret ve Ziraat Nezareti arasında 25 Mart 1917 tarihinde bir mukavele imzalanmıştır⁵⁹.

Kasım 1917'de, Hamburg Şeker Sendikası namına, şeker fabrikası tesis etmek ve fenni incelemelerde bulunmak üzere Ziraat Müttehassısı Profesör Kerlah ve Preslav Şehri Belediye Müdürü ve Ziraat Müttehassısı Mösyö Jozef Garcümek İstanbul'a gelmiştir. Profesör Kerlah ve Mösyö Jozef Garcümek (Resim 1), Ziraat Müdüriyet-i Umumiyesi Çekirge Mücadele Müfettişlerinden Todor Efendinin refakatinde, İzmit, Eskişehir, Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri, Ulukışla, Konya, Akşehir, Afyonkarahisar, Kütahya ve İstanbul'da incelemelerde bulunmuşlardır⁶⁰.

⁵⁷ BOA., MV. 175/125.

⁵⁸ Avcı 1991, 45.

⁵⁹ BOA., MV., 207/55.

⁶⁰ BOA., DH.EUM.5.Şb., 49/8.

Resim 1: Hamburg Şeker Sendikası Adına, Osmanlı Devletinde İncelemeler Yapan Profesör Kerlah ve Möszyö Jozef Garcümek (BOA., DH.EUM.5.Şb., 49/8)

1917 yılında da Almanlarla birlikte kurulan Zenith Şirketi tarafından, şeker fabrikası kurmak için adım atılmışsa da bu girişimden de bir sonuç alınamamıştır⁶¹.

Almanların Osmanlı Devletinde şeker fabrikası kurmak için teşebbüse geçtiği günlerde, şeker fabrikası kuracaklara bazı kolaylıklar tanınması için Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından, 2 Şubat 1918 Tarihli ve 41 Numaralı bir tezkere hazırlanarak, Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir. Ancak kanunun teklifi Meclis-i Mebusan'da görüşülememiştir⁶².

Bu teşebbüslerin dışında, 1862 yılında Fransalı mühendis Depoper tarafından İstanbul'da⁶³, 1887 yılında Fransa Murahhası Orta Elçiliğinden Emekli Moller ve ortakları tarafından⁶⁴, 1890 yılında Elazığ'da⁶⁵, 1906 yılında devlet eliyle Erzurum'da bir şeker fabrikası kurulması için⁶⁶ teşebbüse geçilmiş, ancak bunların hiç biri olumlu olarak sonuçlanmamış, şeker fabrikaları kurulamamıştır.

⁶¹ Şeker Sanayi İstatistikleri (1926-1983), 5.

⁶² BOA., MV., 211/58.

⁶³ BOA., MVL., 406/27.

⁶⁴ BOA., Y.PRK.AZJ., 12/62.

⁶⁵ BOA., İ.DH., 1171/91527; BOA., DH.MKT., 1716/77.

⁶⁶ BOA., DH.MKT., 1031/43; BOA., Y.PRK.UM., 77/61.

Sonuç

19. yüzyıldan itibaren, Avrupa ülkelerinde şeker fabrikalarının yaygınlaşması ile birlikte endüstriyel bir ürüne dönüşen şeker, Osmanlı Devleti'nin ithalatı sırasında büyük miktarda paralar ödediği ürünlerin başında gelmekteydi. Mısır'da şeker kamışına dayalı yaygın bir şeker üretimi bulunmaktaydı. Ancak, 1800'lü yıllardan itibaren, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile başlayan süreçte, Mısır'daki Osmanlı egemenliğinin kâğıt üzerinde kalması, Osmanlı Devleti'nin Mısır'da üretilen şekerden faydalanmasını engellemiştir. Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu şekeri büyük oranda Avrupa devletlerinden ithal etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devletinin büyük bir pazar olması, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımına elverişli arazilere sahip olması, işgücü ve nakliyenin, Avrupa ülkelerine nazaran, ucuz olması pek çok kişinin şeker fabrikası kurmak için teşebbüse geçmesine neden olmuştur. Büyük bir kısmını Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin oluşturduğu girişimciler, Osmanlı Devletinden gümrük ve vergi muafiyeti başta olmak üzere, süresi on ile otuz yıl arasında değişen imtiyazlar elde etmişlerdir. Şeker fabrikası kurmak için yapılan başvuruların Şura-yı Devlet'te görüşülmesi sırasında, talep edilen imtiyazların rekabet koşullarına aykırı olduğu ve ileride bir tür tekelleşmeye yol açacağı belirtilmesine rağmen, ülkede şeker sanayinin gelişmesi için bu tür imtiyazların verilmesinin gerekli olduğu belirtilmiş ve başta Rusya olmak üzere Avrupa ülkelerinde şeker sanayinin bu şekilde geliştiğinin altı çizilmiştir.

Şeker fabrikası kurulması yönünde atılan adımların önünde en büyük engel, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımının yaygın olmaması, halkın bu konuda yeterince bilgi sahibi olmaması idi. Trakya, Çukurova, Erzurum gibi bölgelerde şeker kamışı ve şeker pancarı tohumu dağıtılarak deneme üretimleri yapılmışsa da, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımı yaygınlaşmamıştır. Zira halkın yetiştirdiği ürünleri işleyecek bir fabrika bulunmamaktaydı.

Şeker fabrikalarının kuruluş sürecinde karşılaşılan bir başka güçlükte, sermaye sorunu olmuştur. Osmanlı Devleti, fabrika kuracaklara bazı imtiyazlar tanımakla birlikte sermaye konusunda herhangi bir taahhütte bulunamamaktaydı. Sadece bazı müteşebbislere verilen cevapta, bir-bir buçuk yıl içerisinde bir anonim şirket kurulması şart koşulmaktaydı. Sermaye sorunu nedeniyle, şeker fabrikası kurma konusundaki girişimlerin büyük bir kısmının, birden çok ortakla yapıldığı görülmektedir. Ancak şeker fabrikası için teşebbüse geçenler, gerekli sermayenin temininde büyük zorluklarla karşılaşmışlardır.

Şeker fabrikalarının kurulmasına yönelik girişimlerin büyük bir kısmı, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımına dayalı şeker endüstrisini kurmak yerine,

ülke dışından gümrüksüz şeker şurubu ithal ederek, bunları işlemek ve iç piyasaya gümrüksüz ve vergisiz şeker satmak amacını taşımaktaydı. Bu nedenle, şeker fabrikası kurmak için, 1838 yılında başvuran Müşir Mustafa Necip Paşa, 1866 yılında başvuran Davut oğlu Karabet Efendi, 1879 yılında başvuran Fenerler Müdürü Mösyö Michel Efendi, 1891 yılında başvuran Hassa Orduyu Hümayun Müşiri Rauf Paşa, şeker kamışı ve şeker pancarı tarımına uygun olan yerlerde değil de, ısrarla İstanbul veya İstanbul'a yakın yerlerde fabrika kurmaya çalışmışlardır. Aynı sebeple, aldıkları imtiyazların arasına, olumsuz toprak ve hava koşulları nedeniyle, şeker kamışı veya şeker pancarı üretiminde bir düşüş yaşanırsa, ithal edilecek şeker hammaddesinden gümrük vergisi alınmamasına yönelik kararlar eklettirmişlerdir.

Ancak Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerine verdiği imtiyazlar, tanıdığı gümrük muafiyetleri ve düşük gümrük vergileri nedeniyle, ülke içinde gelişebilecek bir şeker sanayini, gümrük politikaları ile desteklemekten acizdi. Avrupa'da şekerin ucuza mal edilmesi, düşük gümrük vergileri ile Osmanlı Devletine sokulması, yetersiz sermaye ve bilgi birikimi Osmanlı Devletinde şeker endüstrisinin gelişmesini önlemiştir. Bu durum ancak Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, başta Uşak ve Alpullu'da olmak üzere, şeker fabrikalarının faaliyete geçmesi ile değişebilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

a. Arşiv Belgeleri

- BOA., A.MKT.MHM., 357/86; 502/68.
BOA., A.MKT.MVL., 4/85.
BOA., BEO., 15/1122.
BOA., DH.EUM.5.Şb., 49/8.
BOA., DH.İD., 107/45; 99/9.
BOA., DH.MKT., 1031/43; 1313/47; 1716/77; 1890/52; 2629/25; 1965/46.
BOA., HAT., 1422/58101; 1423/58209; 755/35678; 831/37521/C.
BOA., HR.TO., 465/53.
BOA., İ.DH., 1171/91527; 1192/93307; 1097/86009.
BOA., İ.HUS., 73/1316/L/29.
BOA., İ.İMT., 1/1312/B-2.
BOA., İ.MMS, 64/3020; 104/4425; 126/5396; 131/5613; 38/1578; 64/3020;
65/3054.
BOA., İ.TNF., 7/1315/Z-05; 8/1316/Ş-03; 8/1317/Za-03
BOA., MF.MKT., 90/135.
BOA., MV. 175/125; 207/55; 211/58; 39/3; 40/32.
BOA., MVL., 406/27; 665/58; 673/18.
BOA., ŞD.TNZ., 2432/10.
BOA., Y.PRK.AZJ., 12/62.
BOA., Y.PRK.UM., 77/61.
BOA., Y.PRK.ZB., 19/74.

b. Dergi ve İstatistikler

Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi, Ankara 2003, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

Mecmua-ı Mukavelat, Cild-i Sadis (Altıncı Cilt), Dersaadet, 1310 (1894).

Mecmua-ı Mukavelat, Cild-i Sâbi'(Yedinci Cilt), Dersaadet, 1315 (1899).

Şeker, İstanbul 1936, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

Şeker Sanayi İstatistikleri (1926-1983), Ankara 1984.

Yetmişinci Yılında Türkşeker, Şeker Dergisi 70.Yıl Özel Sayısı, 25 Kasım 1996.

c. Telif Eserler

- Avcı 1991 Sedat Avcı, *Türkiye’de Şeker Sanayi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Fahri 1931 M. Fahri, “Memleketimizdeki Şeker Fabrikasyonu Şeker ve Sanayi”, *Farmakoloğ*, No:5, 1 Mayıs, .
- Şahingiray 1953a Cehdi Şahingiray, “Şekerin Tarihi”, *Pancar*, Sene:2, Sayı:23, Ağustos, .
- Şahingiray 1953b Cehdi Şahingiray, “Türkiye’de Şeker Sanayinin Kuruluşu”, *Pancar*, Sene:2, Sayı:23, Ağustos, .
- Şiray vd. 1987 Ahmet Şiray-Hizber Akdeniz, Münir Özden, *Türkiye’de Şeker Kamışı Tarımı ve Şeker Kamışından Şeker Üretme İmkanları Üzerine Bir Araştırma*, bsy.yok, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü Yayını.
- Pase 1888 Mösyö Pase, *Şeker Fabrikası*, Çeviren: Mekke-i Mükerrreme Sihhiye Tababetinden Mütেকaid Raif Efendi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Hicri 1304 (Miladi 1888).
- Veldet 1958 Turan Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii* (1926-1956), Cilt:1, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı No:48.
- Zaim 1952 Fahri Zaim, “Pancarın Kısa Bir Tarihçesi”, *Şeker*, Yıl:1, Sayı:2, Ocak, .

Mehmet Karayaman